

I. ROZPRAWY I ANALIZY

DOI: 10.17951/et.2024.36.281

Dejan Ajdaczyć

Uniwersytet Gdański, Polska

ORCID: 0000-0002-4098-4660

e-mail: dejan.ajdacic@ug.edu.pl

„Druaga ojczyzna” w języku serbskim i chorwackim

The “Second Homeland” in Serbian and Croatian

Abstract: In the wake of increasingly more frequent (forced or voluntary) migration, various names for the country chosen by the migrant as the place of work and residence also appear in Slavic languages. Compared to the lexically very numerous and richly motivated names for migrating people, the number of lexemes denoting the new homeland is smaller. Nevertheless, it deserves the attention of linguists and sociologists dealing with migration. This article analyzes the names for the “second homeland” in Serbian and Croatian. Examples of the use of these names are subjected to ethnolinguistic profiling, as stipulated in the ethnolinguistic method developed in Jerzy Bartmiński’s Lublin school. An important role in the profiles of these names is played by evaluation.

Keywords: ethnolinguistics; profiles; homeland; second homeland; Serbian language; Croatian language

Wzbogacenie przedsiębiorczych obywateli i wzmocnienie ich władzy kosztem szlachty doprowadziło do powstania idei państwa narodowego i prawa narodu do posiadania swojego terytorium, co osłabiło monarchie i imperia, a po rewolucjach obywatelskich doprowadziło do zaniku poddaństwa monarchie. We współczesnych państwach narodowych „obywatelstwo” pojawiło się jako prawna regulacja przestrzenno-etnicznej przynależności jednostki do narodu i państwa. W koncepcji ojczyzny przynależności państwowe i etniczne przeplatają się przestrzennie, z dwukierunkowym powiązaniem tożsamości osobistej i zbiorowej – co oznacza, że państwo i naród nadają jednostce tożsamość, prawa i obowiązki, ale oczekują też zaangażowania, poświęcenia i wypełnienia ciężących na nim obowiązków.

Jerzy Bartmiński w swoim artykule o polskiej ojczyźnie zamieścił schemat graficzny, który można zastosować także do opisu ojczyzny w innych językach. W centrum schematu jest – ego, w najwęższym kręgu są dom i rodzina, na osi po prawej stronie znajdują się obiekty przestrzenne – *dom, wieś, miasto, okolica, ziemia, region, kraj, kontynent, świat*, a na osi po lewej stronie są odpowiadające im społeczności od najbliższych do bardziej odległych – *rodzina, sąsiedzi, krajanie, ziomkowie, plemię, naród, Europejczycy, ludzkość* (Bartmiński 1993). Ideę Bartmińskiego dotyczącą terytorialnego i społecznego ciągu pojęć połączonych koncentrycznymi kołami, w których zapisane są łączące je wartości, można przekazać w nazwie przestrzeni także w języku serbskim i chorwackim: *dom, rodna gruda, zavičaj, rodni kraj*, (arch.) *domaja, postojbina, zemlja, država, Evropa, svet*, którym odpowiadają nazwy wspólnot: *porodica, susedi, zemljaci, sunarodnici, pleme, nacija, Evropljani, čovečanstvo*.

Motywacja semantyczna słów, którymi Słowianie nazywają swoją ojczyznę w kilku językach słowiańskich, jest związana z ojcem i oznacza to, co dziedziczy się po ojcach/przodkach, (1) pol. *ojczyzna*, kasz. *tatczëzna*, maced. *tatkovina*, serb. *otadžbina*, chor. *otadžbina*, ros. *otečestvo*, ukr. *bat'kivščyna*. Serbowie w XVIII wieku używali dziś już archaicznego słowa *otačastvo*. Inne nazwy ojczyzny w językach słowiańskich mogą pochodzić od słów oznaczających (2) „ród, pochodzenie, pokrewieństwo” – ros. *rodina*, bułg. *roden kraj*, (3) od słów nazywających w niektórych językach zachodnio-, południowosłowiańskich posiadanie władzy słów. *vlast*, czes. *vlast*, (4) w językach serbskim, chorwackim, słoweńskim a także nowych językach – bośniackim, czarnogórskim słowo *domovina* (‘ojczyzna’) wywodzi się od słowa *dom* i wcześniej było kojarzone z przestrzenią, w której mieszka rodzina (Ristić 2015; Ristić Lazić Konjik 2015; Kapetanović 2018). W językach serbskim i chorwackim dotychczasowe znaczenie słowa *ojczyzna*, które odnosiło się do związku z ziemią ojczystą, domem przodków, zostało wyparte i ugruntowane w nowym znaczeniu przynależności do państwowej wspólnoty etniczno-terytorialnej. Dzięki temu, że w chorwackim hymnie narodowym *Lijepa naša domovino* [‘nasza piękna ojczyzno’] na podstawie wiersza „Chorwacka Ojczyzna” Antuna Mihanovicia (1835) używa się słowa *domovina*, a także z faktu, że słowa „za kralja i *otadžbinu*“ [‘za króla i ojczyznę’] Chorwaci utożsamiają z serbskimi ruchami monarchistycznymi, wynika, że nie używają oni słowa *otadžbina*. Inne objaśnienie jest proponowane w tekście *Domovina, a ne otadžbina*: „Chorwaci nie wyodrębniają się na podstawie więzów krwi, lecz na podstawie przynależności do wspólnej ojczyzny [...] Dlatego nie mamy ojczyzny – ze względu na pochodzenie – ale ojczyznę przez wspólnotę” (Kustić). W niektórych językach słowiańskich funkcjonują dwie nazwy synonimiczne

w odniesieniu do ojczyzny: w języku ukraińskim *bat'kivščyna* i *vitčyzna*, w rosyjskim *otečestvo* i *rodina* (Bartmiński, Sandomirskaja, Telija 1999: 28–29), w języku serbskim *domovina* i *otadžbina* (Ristić, Lazić Konjik 2015: 30; Ristić 2015: 142, 145–147).

Zmiana ojczyzny. Ludzie, którzy w dzisiejszych czasach opuszczają swój kraj czy ojczyznę – z miłości, z chęci zdobycia nowych doświadczeń czy wiedzy, z osobistego niepokoju, różnią się od tych, którzy uciekają jako uchodźcy, aby ratować życie. Socjolodzy w służbie statystyki państwowej dysponują także bardziej szczegółowymi rubrykami i danymi, jednak dla badań etnolingwistycznych najważniejsze są nazwy, ich semantyka i kolokacje, które nie we wszystkim pokrywają się z potrzebami socjologów – statystyków. Po badaniu zmiany i utraty tożsamości narodowej (Ajdaczyć 2008) i analizy leksemów o znaczeniu ‘migrant’ (Ajdać 2009) oraz w referacie wygłoszonym podczas międzynarodowej konferencji etnolingwistycznej „Ojczyzna i patriotyzm w Europie” w Zadarze w czerwcu 2022 roku, zawęziłem rozważanie pojęcia ojczyzny do aspektów używania słów *druga domovina* w tekstach współczesnych Serbów, Chorwatów i Bośniaków. W artykule *Przestrzeń ojczyzny – przestrzeń języka. Polscy emigranci z północnej Francji o ‘pierwszej’ i ‘drugiej ojczyźnie’* Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska skomentowała słowa Polaka z Francji „To jest druga nasza ojczyzna” następująco: „Użycie liczebnika porządkowego *druga* dowodzi swoistego rangowania ojczyzn i traktowania kraju pochodzenia jako pierwszej ojczyzny, a kraju zamieszkania (osiedlenia, miejsca pracy) jako ojczyzny drugiej“ (Niebrzegowska-Bartmińska 2023: 121).

W tym miejscu, na przykładach z tekstów publicystycznych i literackich, zaprezentuję analizę użycia nazwy *druga ojczyzna* jako kraju, do którego emigrant przeprowadził się. W przypadku użycia konstrukcji „druga ojczyzna” (*druga domovina* lub *druga otadžbina*) i podobnych wyrażenń ważne są ramy tekstowe, kontekst i ramy społeczno-kulturowo-historyczne, które pozwalają zrozumieć intencję mówiącego i specyfikę realizacji tej intencji.

W odróżnieniu od „drugiej ojczyzny” (z liczebnikiem porządkowym „druga”) konstrukcja „pierwsza ojczyzna” jest rzadko używana, dlatego para ta jest asymetryczna pod względem częstotliwości użycia. Pary przeciwstawne o ścisłym znaczeniu są symetryczne, stąd przymiotniki „stara” i „nowa ojczyzna”, „była” i „obecna ojczyzna”. We wszystkich trzech parach opozycyjnych zawarta jest idea zmiany przynależności do państwa.

Należy wskazać aksjologiczne aspekty światopoglądu, okoliczności i znaczenia, w jakich pojawia się wyrażenie „druga ojczyzna” w ujęciu profiliów etnolingwistycznych. *Druga ojczyzna* nie oznacza tego samego dla lewicowych internacjonalistów, anarchistów, liberalnych internacjonalistów, jugo-

nostalgików, członków radykalnych poglądów religijnych, bojowych ultranacjonalistów, emigrantów pierwszego, drugiego lub późniejszego pokolenia. Subiektywne poglądy można badać z punktu widzenia czynników emocjonalnych, racjonalnych i irracjonalnych. W opracowaniach Jerzego Bartmińskiego różne stanowiska odnoszą się do punktu widzenia podmiotu profilującego X-a, zaś James Underhill pisze z kolei o „ramach kulturowych” (Underhill, za: Niebrzegowska-Bartmińska 2020: 103).

W artykule przedstawiam wybrane przykłady użycia stałego związku „druga ojczyzna” i podobnych związków wyrazowych w językach serbskim i chorwackim. Podstawę materiałową stanowią przykłady z języka współczesnego, głównie z artykułów w stylu publicystycznym oraz tekstów z Internetu i korpusu języków serbskiego i chorwackiego oraz z wybranych źródeł literackich.

W nazywaniu „nowej/drugiej” ojczyzny w językach słowiańskich często używane są przymiotniki dzierżawcze, które podkreślają przynależność „moja”, „nasza”, przy definiowaniu w liczbie pojedynczej nie ma ustalonej opozycji, czasami używany jest przymiotnik „wasza”. Mówiąc o przynależności osoby współrozmówcy, używany jest także przymiotnik „własny” – „ti izdaješ *svoju otadžbinu* zarad *njihovog* raja” [‘ty zdradzasz *swoją* ojczyznę dla ich raj’]. Zaimek dzierżawczy w trzeciej osobie liczby mnogiej [‘ich’] w stosunku do ojczyzny jest używany rzadko: *njihova otadžbina Bosna i Hercegovina*.

Słowa *domovina*, *zemlja*, *kraj* są używane jako synonimy. Ale w przypadku tych słów te same atrybuty nie mogą być użyte w tym sensie we wszystkich przypadkach. Kiedy wyrazy *region* lub *kraj* zostaną połączone z przymiotnikami *swój* : *obcy* lub *stary* : *nowy*, mogą odnosić się do kraju, w którym ktoś się urodził i mieszkał, oraz do kraju, do którego się udał. Konstrukcje przymiotnikowo-rzeczownikowe *swój* : *obcy* plus *ojczyzna* nie zawierają dominującego znaczenia poprzedniego kraju i nowego kraju zamieszkania. Użycie przymiotników *własna* i *cudza* z rzeczownikiem *ojczyzna* może odnosić się także do konfrontacji zarówno swojej obecnej, jak i dawnej ojczyzny z innym krajem, z własną lub cudzą ojczyzną, zatem zakres użycia jest szerszy, a znaczenie zależy od szerszego kontekstu wypowiedzenia. Znaczenie wyrażen „druga ojczyzna”, „nowa ojczyzna” jest określone w każdej sytuacji za pomocą własnych kontekstów i akcentów semantycznych.

Jeśli Serbowie mówią *nasza ojczyzna*, mogą mieć na myśli Serbię lub Republikę Serbską. Dla Chorwatów połączenie *nasza ojczyzna* pojawia się także w słowach hymnu narodowego *Lijepa naša domovino*, a w sytuacjach konwersacyjnych lub tekstach pisanych *naša domovina* [‘nasza ojczyzna’] może odnosić się do Chorwacji. Dla Chorwatów ojczyzną może być Chorwacja lub Federacja Bośni i Hercegowiny. Jeśli mówimy o okresie przed rozpadem

Jugosławii, byli Jugosłowianie pod *naszą ojczyzną* mają na myśli wspólną dawną ojczyznę.

Ponieważ ojczyzną człowieka jest kraj, w którym się urodził, który go strzeże i kocha jako swój, kraj, w którym mieszkają bliskie mu osoby, przymiotnik dzierżawczy *nasza* sugeruje przeciwstawienie tożsamości zbiorowych, w którym wszyscy mieszkańcy danego kraju bezpośrednio lub pośrednio różnią się od mieszkańców innego kraju. Jeśli mówimy w ramach dyskursu prawnego, związanego z kwestiami administracyjnymi, to zawężają się one do statusu obywatelstwa.

Osobową postawę jednostek wobec tożsamości grupowych kształtują liczne czynniki psychologiczne i społeczne w ramach przyjętych wzorców kulturowych, a instytucje regulujące stosunki społeczne posiadają mechanizmy nadzoru i zarządzania, które regulują także stosunek jednostki do ojczyzny lub jej pobytu we wspólnocie/państwie w przypadku przynależności do innej wspólnoty. Istnieją różne sfery, w których dokonuje się regulacji w imieniu społeczeństwa – stereotypy, zobowiązania moralne, okoliczności polityczne, regulacje prawne. Ustawy i regulaminy określają prawa i obowiązki dotyczące ustalania, potwierdzania i zmiany przynależności jednostki do wspólnoty etnicznej i państwowej. W aktach tych ważny jest rodzaj przynależności do państwa – obywatelstwo (w języku serbskim używano wcześniej słowa *podanstvo*). Zaimki i przymiotniki w połączeniach *mój kraj*, *nowy kraj* nie określają jednoznacznie znaczenia ojczyzny lub kraju, który nią nie jest. Wyrażenie *to nie mój kraj* może wyrażać sprzeciw wobec rządu lub zwyczajów kraju, w którym dana osoba faktycznie mieszka i której jest obywatelem.

Aspekt prawny obejmuje także status „podwójnego obywatelstwa”. Odmienne ocena podwójnego obywatelstwa może istnieć zarówno w ramach normy prawnej ustawodawstwa danego kraju, jak i w osobistej postawie w mówieniu lub tekście.

Dobrze jest mieć dwie ojczyzny

Osoby akceptujące podwójną tożsamość, które nie muszą rezygnować z drugiej ze względu na przynależność do jednej ojczyzny, mogą widzieć coś dobrego w posiadaniu dwóch ojczyzn, które niczego im nie odbiera i nie wymaga wyrzeczeń. Przyjęcie nowej ojczyzny w takich przypadkach nie oznacza utraty lub zaniedbywania własnej, ale szersze możliwości i osobiste korzyści. W tekście o polskiej Żydówce Helenie Rubinstein, twórczyni marki kosmetyków, w nocy biograficznej piszą, że uwielbiała Paryż i Francję – *Francusku je doživljavala kao „drugu domovinu”* – „ona odbierała Francję jako *drugą ojczyznę*” (hrWac).

Przynależność do dwóch ojczyzn może być faktem biograficznym, ale także uczuciem wyjaśniającym motywację osobistych działań. Tak mówią o Amerykance, która wyszła za mąż za serbskiego dyplomata, i o serbskiej żonie amerykańskiego dobroczyńcy Obe „*imaju dve domovine*” – *Srbiju i Ameriku* (galerijamaticesrpske). W takim przypadku oczywiste jest, że wysoki status i więzi dyplomatyczne sprzyjają budowaniu poczucia podwójnej przynależności. Ułatwia to podejmowanie zawodów związanych ze zmianą otoczenia. Aktorka Katarina Gojković, urodzona w Chicago, po kilku latach wróciła do Jugosławii, ale zachowała związek z Ameryką: „Cały czas wyjeżdżam i wracam. Moje dwie ojczyzny” (Moje *dve domovine*). Serbski aktor Miloš Biković, jako gwiazda filmowa w Rosji, otrzymał obywatelstwo rosyjskie, więc „ma teraz dwie ojczyzny”. Miłośnik kobiet zgadza się ze stwierdzeniem dziennikarza, że ma teraz dwie ojczyzny i autoironicznie, nawiązując do małżeństw w imię obywatelstwa, dodaje: „Mogę wreszcie z miłości poślubić Rosjankę”. Pisarz i dramaturg z Belgradu Branko Dimitrijević zauważył na swoim blogu:

Tako se dogodilo da trenutno imam dve domovine. U jednoj sam se rodio i odrastao, u drugoj proveo trećinu života. U prvoj su mi roditelji i preživeli drugovi Prva je mala zemlja na brdovitom Balkanu, sa tendencijom daljeg smanjivanja, druga je trenutno najmoćnija svetska sila, sa tendencijom opadanja i propadanja. Naravno da i jednoj i drugoj mojoj domovini želim sve najbolje u životu i radu, a jasno je iz uvoda da u tom pogledu nisam optimista. ... Što se predsedničkih izbora u toj mojoj drugoj domovini tiče, (a sve mi se čini da su upravo takvi u pripremi) istorija me uči ... U čemu je problem u obe moje domovine? (novipolis)

Dragana Ratković – w swojej monografii poświęconej serbskiemu poecie o rosyjskich korzeniach Aleksandarze Petrovowi – przedstawiła koncepcję domu i ojczyzny w jego poezji. Autorka wskazuje tylko na jedno wykorzystanie słowa *domovina* – *prava moja domovina*, / *kojoj dugujem sve* [moja prawdziwa ojczyzna, / której zawdzięczam wszystko], odnoszące się do Rosji (Ratković 2019: 63). Autorka wskazuje na metaforyczne nazwy Serbii jako *portu*, *Taurydy*. Przesiedlani serbscy oficerowie w XVIII-wiecznej Rosji, Serbie określali mianem *niebiańskiej ojczyzny* (Ratković 2019: 18, 113, 123).

W artykule z działu „Moje życie za granicą” w belgradzkim dzienniku „Politika” ukazano odmienne relacje między dwoma pokoleniami emigrantów – matką i chłopcem. Jedenastoletni chłopiec, dorastający w Niemczech, przechwala się matce, że nauczycielka powiedziała mu, że jest Niemcem, dlatego list nosi tytuł „Mamo, jestem Niemcem i moją ojczyzną są Niemcy”. A kiedy napisał wiersz o Zajeczarze, a nie o Eisenachu, mieście w Niemczech w którym mieszka, nauczycielka pochwaliła go za pięknie napisany tekst i zasugerowała, aby napisał o niemieckim mieście:

I onda dodala da mesto gde smo se rodili ne možemo da biramo kao ni Boga kome se molimo, ali da domovinu možemo, jer domovina je ono mesto gde smo krenuli u školu i gde smo videli prvu simpatiju, mesto gde smo išli na prve izlete, i grad u kome si sedeo na klupici i čekaš druga da zajedno idete u bioskop. Domovina je mesto koje je deo tebe kao i ti nje, ono gde su ti uspomene i poznata ulica kojom si stalno išao po hleb. Možeš da imaš i „dve domovine” i „dva grada”, samo tvoja, zamisli koje je to bogatstvo! (ja-sam-Nemac)

Nauczycielka języka niemieckiego zwróciła jednak uwagę, że można mieć dwie ojczyzny.

Dylemat, czy miłość i uczucia do ojczyzny można podzielić na dwie ojczyzny, można wyrazić także w przenośni w wypowiedziach z symboliką „serca”. Zatem pytanie *Dve domovine, koliko srca?* [„Dwie ojczyzny, ile serc?”] metaforycznie rozważa, czy może istnieć równy stosunek do obu ojczyzn. Sena Hegi Milošević zatytułował swoją autobiograficzną książkę o życiu w Szwajcarii *Jedno srce a dve domovine* [„Jedno serce i dwie ojczyzny”], dając odpowiedź, że obie ojczyzny można kochać jednakowo.

Oprócz osobistych uczuć wdzięczności wobec innej ojczyzny, jakie wyraża jednostka, zdarzają się także przypadki wyrażania dobrych uczuć wobec kraju, który przyjął większe grupy rodaków i w tym sensie wdzięczność dotyczy także narodu, który przyjął uchodźców. W historii imigracji na Bałkany takim przypadkiem jest „biała emigracja” z imperium Rosyjskiego, która uciekła przed bolszewikami i znalazła schronienie w Królestwie Serbów, Chorwatów i Słoweńców. W nekrologu słynnego rysownika Dziordzia Łobaczewa określa się go mianem człowieka z dwiema ojczyznami (rastko). Jeśli chodzi o Romów, jako naród silnie skłonny do koczowniczego trybu życia i rozproszenia w wielu krajach, nie używa się określenia „druga ojczyzna”, ponieważ opuścili oni swoją starożytną ojczyznę całe tysiąclecie temu. Podwójną tożsamość można przedstawić także jako uczucie, które przekłada się na gotowość do poświęceń dla kraju, w którym mieszkają przedstawiciele innego narodu. I tak o Żydach z Szabaca autor pisze: „Ludzie pod Gwiazdą Dawida walczyli pod serbskimi szajkaczami [‘tradycyjne serbskie czapki wojskowe, przypominające furażerki’], udowodnili, że mają «dwie ojczyzny» (*dve domovine*), jedną w marzeniach, drugą w sercach” (glaspodrinja).

W graficznym przedstawieniu składników sfery pojęciowej ojczyzny polskiej na końcu rzeczywistości przestrzennej znajduje się „świat”, natomiast w religii chrześcijańskiej życia pozagrobowego należy dodać niebo (raj) i piekło. Jerzy Bartmiński cytuje wersy *Mam ja ojczyznę u Ojca, u Boga* z romantycznego wiersza *Cedr* Bohdana Zaleskiego, w którym druga ojczyzna to ojczyzna boża (Bartmiński 1993). Do tego przykładu można dodać wiersze Jerzego Liberty, wcześniej zmarłego polskiego poety pierwszej połowy XX wieku, *Druga ojczyzna* (1925), w których wyraził życzenie, aby Bóg uwol-

nił go od niepokoju, ziemi i ciała. Możliwe, że w poezji religijnej katolików takich afirmacji, związanych z niebem czy świętem Wszystkich Świętych, jest więcej. Chorwacki filozof z pierwszej połowy XX wieku, błogosławiony Ivan Merz, napisał: „Wszystkie narody gromadzą się do Wiecznego Rzymu, do tej «swojej drugiej ojczyzny» [*svoju drugu domovinu*], aby czcić swego Króla, swego Ojca i wyznawać swoją wiarę w Kościele katolickim, jedynym Kościoł powszechny, założony przez Chrystusa i który pozostanie aż do skończenia świata” (hrWac). Merz nazywa Watykan centrum świata katolickiego.

Posiadanie dwóch ojczyzn – budzi sprzeczne uczucia

Na postawę wobec kraju, w którym ktoś wcześniej mieszkał i w którym mieszka obecnie, wpływa dobrowolny wyjazd lub wygnanie, ale w nowym środowisku od człowieka oczekuje się adaptacji. W procesie adaptacji do nowego środowiska człowiek znajduje się w sytuacji niestabilnej, tymczasowej, w pewnym stanie pośrednim, w którym sam nie jest w pełni akceptowany przez innych, ale też nie akceptuje ludzi i sytuacji, w których się znajduje, samego siebie. To dostosowanie dla niektórych jest łatwiejsze, a dla innych trudniejsze. Poczucie własnej tożsamości nie jest uczuciem, nad którym ludzie mają pełną kontrolę, dlatego dla niektórych sytuacja z dwiema ojczyznami nie powoduje radości, ale konflikty wewnętrzne. Przykładem tekstu o życiu malarki Mileny Pavlović Barili: „Przy wszystkich załamaniach życiowych, nieuznaniu jej twórczości w Serbii, ciężkiej chorobie, rozdarciu między ojcem a matką, fatalnych mężczyznach, dwu ojczyznach [*dve domovine*], marnując swój talent, aby przetrwać, uda jej się, w ciągu zaledwie 36 lat pozostawić po sobie więcej niż owocne dzieło” (bsrs).

W tekście „Imigrant” David Albahari zadał swoim znajomym na emigracji w Kanadzie pytanie, jak długo trwa poczucie bycia imigrantem, ból osoby, która od czasu przyjazdu do nowego kraju na poczucie braku akceptacji i przystosowania. Otrzymał wiele odpowiedzi, że „imigrant” to stan trwały (Albahari 2008). Przytacza przykłady tego, jak potomkowie imigrantów, ludzie, którzy urodzili się w „nowej ojczyźnie”, a nie znają nawet języka starej ojczyzny, czują się migrantami. Albahari podkreśla śmierć rodziców imigrantów jako ważny punkt w uczuciach imigrantów.

Przy okazji publikacji autobiograficznej powieści „Niepogrzebana przeszłość” (2021) węgierskiego pisarza z Serbii Laslo Vegela, w tekście „Słynny obcokrajowiec” Laslo Vegel pojawiają się słowa: „naśao sam *dve domovine* kao akrobata bezdomnosti”

Ostao sam poznati stranac i na jednoj, i na drugoj obali, u Mađarskoj moj svet doživljavaju kao tuđinu, a u Srbiji je stran moj jezik, strana je moja kultura; u jednom

svetu je moj jezik naišao na domovinu, a u drugom svetu moj život, tako sam postao poznati stranac koji je svuda samo dopola kod kuće, ali nikad potpuno, našao sam dve domovine kao akrobata bezdomnosti. (6yka)

W swoich esejach na temat emigracji Dubravka Ugrešić wymownie opisała sytuację życiową, w której osoba opuszczająca kraj, musi włożyć wiele wysiłku w przystosowanie w nowym środowisku. W powieści Davida Albahariego *Snežni čovek* opisywane są bolesne doświadczenia pisarza, który po upadku swojego kraju przybył do bogatego miasta na Zachodzie. Zauważalne jest, że pisarze, którzy osobiście doświadczyli życia w innej ojczyźnie, mówią o uczuciach ambiwalentnych i rozdarciu wewnętrznym (Albahari).

Trudności w osobistym zaakceptowaniu innej ojczyzny, połączone ze sprzecznymi uczuciami, mogą być wspólne dla członków społeczności emigracyjnej, jednak o pozycji tej społeczności w pewnym stopniu decydują działania, jakie podejmuje na rzecz jej zachowania i rozwoju. Ponadto związek z domem lub poprzednim stanem może być czynnikiem ułatwiającym zachowanie tożsamości. We współautorskim tekście etnologów Sanji Zlatanović i Juraja Marušiaka „Migracja powrotna Słowaków z Wojwodiny a kwestia przynależności” w formie pytania „czy mają dwie ojczyzny, czy w obu są mniejszością?” (Zlatanović; Marušiak 2017) zaproponowano odpowiedź, że w obu środowiskach Słowacy z Wojwodiny stanowią mniejszość.

Posiadanie dwóch ojczyzn jest niehonorowe

Jeśli chodzi o stosunek do innego kraju najwięcej sprzeczności budzi kwestia niemoralności i nieuczciwości. Taką postawę reprezentują patrioci, którzy potępiają nie-patriotów, czasem z agresywnymi żądaniami wobec policji i sądów podjęcia kary przeciwko osobom mającym „drugą ojczyznę”. Analiza użycia pojęcia „drugiej ojczyzny” staje się bardziej złożona, gdy w wypowiedziach stosowana jest wieloosobowość, kpina lub środki manipulacji językowej, w związku z czym w analizach niezbędne jest uwzględnienie elementów analizy lingwopragmatycznej.

Słowo *ojczyzna* pozostaje w ścisłym powiązaniu ze społecznością terytorialno-etniczną, więc zmiana Bałkanów po pierwszej wojnie światowej i po wojnie w latach 90. odzwierciedlała się w reprezentacji różnych punktów widzenia i oceny wartości, szczególnie boleśnie podczas wojny i po wojnie (z punktu widzenia przeszłości, z punktu widzenia rzeczywistości politycznej czy z punktu widzenia zarożumiałej przynależności i pragnienia granic oraz przyszłych tożsamości). Sytuacja wielu interpretacji pojęcia ojczyzny znajduje również odzwierciedlenie w rozszerzeniu konfliktu z lat 90. Są ludzie,

k którzy uzurpują sobie prawo do przepisywania innym, czym jest i gdzie jest ich ojczyzna, skąd powinna wywodzić się ojczyzna. Utożsamiają pochodzenie etniczne z przestrzenią, z ludźmi, z państwem.

Oprócz postaw, że poczucie przynależności do dwóch ojczyzn jest zyskiem lub udręką dla osoby przeprowadzającej się do innej, drugiej ojczyzny, są też głosy potępiające ludzi poczuwających się do dwóch ojczyzn czy posiadających podwójne obywatelstwo. Takie osoby bywają potępiane za brak patriotyzmu. Podwójna lub wielokrotna tożsamość bywa traktowana jako moralnie niehonorowa; pada przy tym komentarz, że ludzie, którzy mają dwie ojczyzny (*dve domovine*), nie są lojalni wobec żadnej.

W krajach, w których podwójne obywatelstwo nie jest dozwolone, wyższa jest presja wobec tych, którzy je posiadają. Serbski polityk Goran Vesić w przemówieniu przeciwko przeciwnikowi politycznemu traktuje podwójne obywatelstwo jako gotowość do zdrady: *Za razliku od Božovića i njegove porodice nemam „dve domovine” i ne glasam u dve države, u Srbiji i Crnoj Gori* (za razliku) [„W przeciwieństwie do Božovicia i jego rodziny ja nie mam „dwóch ojczyzn” i nie głosuję w dwóch krajach, w Serbii i Czarnej Górze”].

Polemika wokół nacjonalizmu w Chorwacji i Serbii obejmuje również ustalony związek „dwóch ojczyzn”, gdy przedstawiciel stanowisk patriotycznych w Serbii potępia postawę innych serbskich polityków: *Dva antinacionalizma u „dve domovine”: Protiv doma spremni Srbi i protiv doma nespremni Hrvati. U svom negradanskom, ali svima nama tako bliskom stilu, Vesna Pešić presuduje da je reč autošovinizam – „čista budalaština”* (jadovno). Polemika dotyczy porównania dwóch antynacjonalizmów w dwóch ojczyznach – w Serbii i Chorwacji. Zoran Ćirjaković, pisze dalej:

Iako deluju u dve susedne, ali sve udaljenije domovine, hrvatski, „njihovi” šovinsti, žude da se postroje iza slogana „Za dom spremni”, dok srpski, „naši” autošovinisti, ponosno misle pod motom, koji bi se, bez bilo kakvog preterivanja, mogao opisati kao – „Protiv doma, spremni”.

Propagator patriotyzmu jest przedstawicielem serbskich prawicowych poglądów, które sprzeciwstawiają się liberalnemu stanowisku „autoszowinistów”, ale także podkreśla że w Chorwacji dozwolone jest to powitanie nazistowsko-ustaszowskie w Niepodległym Państwie Chorwackim podczas drugiej wojny światowej, które odpowiada pozdrowieniu hitlerowskim „Sieg Heil”

Postawie „patriotów” wobec „niepatriotów” może towarzyszyć żądanie opuszczenia przez nich kraju, którego nie lubią. Kwestia ta dotyczy problemów tolerancji wobec ludzi o odmiennych poglądach politycznych. Z okazji rajdu w latach 90. XX wieku w Istrii i oburzenia przeciwko oświadczeniom przywódcy partii politycznej „Chorwacka Wspólnota Demokratyczna” (Hrvatska

demokratska zajednica), dziennikarze podali: *Franjo Tuđman poručio onima koji su mu zviždali da mogu, ako im se ne sviđa, potražiti „drugu domovinu”* – polityk powiedział tym, którzy gwizdali w czasie spotkania, że jeśli im się nie podoba, mają szukać „drugiej ojczyzny”. Podobnie w zalecaniu: *A ti hajde u neku drugu domovinu i traži tamo svog predsjednika kad već nećeš ovog demokratski izabranog* (Blog 2013). Podobne oskarżenia o brak patriotyzmu i żądania wydalenia dysydentów miały miejsce w Chorwacji i w Serbii. Przedstawiciel patriotycznych poglądów wyraził niezadowolenie wobec tych, którzy żywili uczucia do innej ojczyzny. Zwolennicy radykalnej prawicy za przyczynę problemów społecznych w kraju uważają brak patriotyzmu, potępiają bezpaństwowców, apatrydów, „one koji žive u našoj, ali osjećaju neku drugu domovinu” (hrWac). W proteście przeciwko kandydaturze Branimira Glavaša 2011, przestępcy wojennego:

na dan objave presude pobjegao [je] u svoju ”drugu domovinu” iz koje se često imao naviku javljati putem snimljenih videoporuka koje su izazivale ekstazu u odanim mu pristalicama uz neizbježno upozorenje da se neće predati (hrWac - tportal.hr)

W Chorwacji opór wobec Jugonostalgików jest dość silny. W słowach *Loše je priželjkivati neku drugu domovinu, npr. Yugu, a koju većina ne želi* [Źle jest życzyć sobie drugiej ojczyzny, np. Yugi, której większość nie chce.] (hrWac – troportal).

„Rezerwowa ojczyzna” to z kolei obraźliwe określenie, które stygmatyzuje ludzi z powodu – jak się twierdzi – braku patriotyzmu. „Mieć rezerwową ojczyznę” to zarzut politycznie dyskwalifikujący. Komentator wiadomości sprzeciwia się stwierdzeniom, aby wyprowadzić się z Czarnogóry w tekście zatytułowanym „Rezervna domovina?” (Rezerwowa ojczyzna):

“Vrijedate se što vam kažu da idete tamo de vam je ljepše (a vi očito imate rezervnu kuću – Bosnu). De mi Crnogorci da krenemo – koji je nemamo?” Elem, ovdje se pojavio jedan novi, interesantni detalj. Naime, ti koji tjeraju svoje neistomišljenike i građane “nepodobnih nacionalnosti” iz Crne Gore ujedno upućuju vapaj čitavom zemnom šaru da nemaju “rezervnu državu”. (in4s)

W obronie ówczesnego premiera Aleksandra Vučića od zarzutów kandydata na prezydenta Vuka Jeremicia na początku 2017 r.: „Vučiću je Srbija sve, Jeremiću *rezervna domovina*” [„Vučićowy Serbia jest wszystkim, Jeremiciowy to *ojczyzna rezerwowa*”] (Novavojvodina).

W oświadczeniach kilku polityków i dziennikarskich komentarzy w Czarnogórze mówi się o *ojczyźnie rezerwowej / zapasowej*: „Da, ali bio red i da ga se odrekne, jer želi da postane visoki državni funkcioner zemlje čiji narod je njena *rezervna domovina*”, „Mi nemamo *rezervne domovine*. Crna Gora je jedina domovina svih njenih građana“ (R. Krivokapić, „Pobjeda”, 17.05.2006),

„velika iluzija je da postoji *rezervna domovina* čega mora biti svjestan svaki građanin Crne Gore, bez obzira kako se nacionalno izjašnjava“.

Spory między muzułmanami a Serbami toczą się właśnie wokół „ojczyzny rezerwowej”. Serbowie zarzucają muzułmanom z Raszki, że zawsze mają ojczyznę rezerwową w krajach finansujących ekstremizm: „muslimani iz Raške oblasti kojima je uvek *rezervna domovina* neka od zemalja koja finansira islamski ekstremizam“. W kręgu tych problemów, oświadczenie Bakira Izetbegovicia: *Kada kažem 'naš narod', ne mislim samo na Bošnjake, mislim na sve one koji nemaju rezervnu domovinu* [którzy nie mają zapasowej ojczyzny]. Nenad Kecmanović, serbski socjolog i analityk polityczny na to odpowiada; *Bakir nudi Srbima da se odreknu Srbije, učlane u SDA i pod vodstvom Bošnjaka brane Bosnu*. [Bakir oferuje Serbom, aby zrezygnować z Serbii, dołączyć do SDA i Bośniaka przywództwa Bośni.]. Dodaje przy tym, że „ojczyzna zapasowa” jest konstrukcją muzułmańskich ideologów, odnoszącą się w bośniackim dyskursie politycznym do Serbów i Chorwatów:

Prije svega, pejorativnu sintagmu „rezervna domovina” iskonstruisali su muslimansko-bosanski ideolozi i odavno je unijeli u bosanski politički diskurs, a odnosi se na Srbe i Hrvate starosjedioc u BiH i njihovu rodoljubivu vezanost na Srbiju i Hrvatsku, gdje živi većina njihovih sunarodnika. (kecmanovic)

* * *

Nazwy ojczyzny w różnych językach słowiańskich zostały wymienione wyżej. Ustalono pewną asymetrię w wykorzystaniu antonimów, ponieważ nie istnieją zawsze pełne pary jak „pierwsza” i „druga” ojczyzna, „stara” i „nowa” ojczyzna. Analiza semantyczna w językach serbskim, chorwackim, bośniackim ujawnia obraz drugiej ojczyzny i posiadania dwóch domów, które są traktowane jako coś dobrego i jako coś niepożądanego. Znaczenie „drugiego”, „nowego” stoi w opozycji do ojczyzny jako kraju, w którym ktoś osiedlił się i wobec kraju, który opuścił. „Nowa ojczyzna” jako nowy dom, może być oceniana pozytywnie, podczas gdy w negatywnych profilowaniach byłaby oceniana jako wroga. W większości przykładów użycia „drugiej ojczyzny” aspekty wartości są jasne i jednoznaczne, ponieważ wyrażają postawę emocjonalną lub pełnią funkcję perswazji. Wskazane są różne psychologiczne i emocjonalne odcienie pojęcia w różnych dyskursach. Liczne przykłady i polityczne zabarwienie użycia stałego związku „druga ojczyzna” w różnych kontekstach wymaga dalszych i bardziej szczegółowych badań, ukierunkowanych na profile stereotypów, rolę ironii i dwuznaczności, elementy perswazji i lingwopragmatycznego punktu widzenia.

Literatura

- Ajdaczić Dejan, 2008, *Zmiana tożsamości narodowej a opozycja swój / obcy*, „Etnolingwistyka. Problemy Języka i Kultury” 20, s. 149–157.
- Ajdaczić Dejan, 2009, *Teorijski aspekti proučavanja poljskih leksema u značenju ‘migrant’*, „Komparativni doslidžennja slov’jans’kix mov i literatur”, Kyjiv, vyp. 10, s. 3–11.
- Albahari David, 2008, *Dijaspóra i druge stvari*, Novi Sad: Akademska knjiga.
- Albahari David, 1995, *Snežni čovek*, Beograd: Vreme knjige.
- Bartmiński Jerzy, 1987, «Ojczyzna». *Projekt fragmentu hasła do słownika aksjologicznego*, [w:] *Co badania filologiczne mówią o wartości?*, red. Andrzej Bogusławski, Krzysztof Byrski, Zbigniew Lewicki, t. 2, Warszawa: Uniwersytet Warszawski, s. 133–182.
- Bartmiński Jerzy, 1993, *Polskie rozumienie ojczyzny i jego warianty*, [w:] *Pojęcie ojczyzny we współczesnych językach europejskich*, red. Jerzy Bartmiński, Lublin: Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, s. 23–48.
- Bartmiński Jerzy, Sandomirskaja Irina, Telija Veronika, 1999, *Ojczyzna w polskim i rosyjskim językowym obrazie świata*, „Etnolingwistyka. Problemy Języka i Kultury” 11, s. 25–49.
- Kapetanović Amir, 2018, *Czym jest dla Chorwatów ojczyzna (domovina) i mała ojczyzna (zavičaj)?*, [w:] *Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów*, cz. 4: *Słownik językowy – leksykon – encyklopedia w perspektywie badań porównawczych Słowian i ich sąsiadów*, red. Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska, Joanna Szadura, Beata Żywicka, Lublin: Wydawnictwo UMCS, s. 115–130.
- Niebrzegowska-Bartmińska Stanisława, 2020, *Definiowanie i profilowanie pojęć w (etno)lingwistyce*, Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Niebrzegowska-Bartmińska Stanisława, 2023, *Przestrzeń ojczyzny – przestrzeń języka. Polscy emigranci z północnej Francji o ‘pierwszej’ i ‘drugiej ojczyźnie’*, „Prace Językoznawcze” 25/3, s. 117–132.
- Ristić Stana, 2015, *Konceptosfera domovine, doma i majke u srpskom jeziku i kulturi*, [w:] *O vrednostima u srpskom jeziku: zbornik etnolingvističkih radova*, red. Dejan Ajdaczić, Beograd: Alma, s. 141–161.
- Ristić Stana, Lazić Konjik Ivana, 2015, *Koncept doma u srpskom jeziku i kulturi*, [w:] *O vrednostima u srpskom jeziku: zbornik etnolingvističkih radova*, red. Dejan Ajdaczić, Beograd: Alma, s. 9–38.
- Ugrešić Dubravka, 1996, *Kultura laži: antipolitički eseji*, Zagreb: Arkzin.
- Vegel Laslo, 2021, *Nesahranjena prošlost: autobiografski roman*, Novi Sad: Akademska knjiga.
- Zlatanović Sanja, Marušiak Juraj, 2017, *‘Povratna’ migracija vojvodanskih Slovaka i pitanje pripadnosti*, „Glasnik Etnografskog instituta” 65, 3.

Źródła internetowe

6yka <https://www.6yka.com/novosti/poznati-stranac-laslo-vegel>

bsrs <https://bsrs.rs/knjige/ana-mitic-milena-pavlovic-barili-tragicna-sudbina-najtalentovanije-srpske-slikarke>

danveterana http://dan-veterana.blogspot.com/2012/04/blog-post_03.html#.Yg9piJYo82w
 galerijamaticesrpske <https://www.galerijamaticesrpske.rs/events/dve-zene-i-jedan-rat/glaspodrinja> <https://www.glaspodrinja.rs/vesti/7684/u-susret-muzeju-sabackih-jevreja/in4s> <https://www.in4s.net/rezervna-domovina-selite-se-doselite-se/ja-sam-nemac> <https://www.politika.rs/scc/clanak/499969/Mama-ja-sam-Nemac-i-moja-domovina-je-Nemacka>
 jadovno <https://jadovno.com/dva-antinacionalizma-u-dve-domovine-protiv-doma-spremni-srbi-i-protiv-doma-nespremni-hrvati/#.YfJxfgo82w>
 kecmancovic <https://iskra.co/reagovanja/kecmancovic-bakir-nudi-srbima-da-se-odreknu-srbije-uclane-u-sda-i-pod-vodjstvom-bosnjaka-brane-bosnu/>
 kustic <https://www.jutarnji.hr/naslovnica/domovina-a-ne-otadzbina-3912153>
 mreznik <https://rjecnik.hr/mreznik/index.php/domovina/>
 novavojvodina <http://novavojvodina.rs/srbija/vucevic-vucicu-je-srbija-sve-jeremicu-rezervna-domovina.html>
 novipolis <http://www.novipolis.rs/blog/29258/vragolije-u-tus-kabini.html>
 rastko <https://www.rastko.rs/strip/inmemoriam-djlobacev.c.html>
 voplit <https://voplit.ru/article/kraj-stavshij-mne-vtoroj-rodinoy-pisma-b-pasternaka-k-gruzinskim-pisatelyam/>
 wiadomosci <https://wiadomosci.onet.pl/swiat/granica-z-bialorusia-rosyjskie-media-pisza-ze-to-polacy-prowokuja/nhjd2j2>
 za razliku <https://www.alo.rs/vesti/politika/za-razliku-od-bozovica-ja-nemam-dve-drzave/329661/vest>

Streszczenie: W związku z coraz częstszą wymuszoną lub dobrowolną zmianą miejsca zamieszkania, różne nazwy kraju, wybranego przez migranta jako miejsce pracy i zamieszkania, pojawiają się także w językach słowiańskich. W porównaniu do leksykalnie bardzo licznych i różnie motywowanych określeń osoby przemieszczającej się i osiedlającej w innym kraju, liczba leksemów oznaczających „nową ojczyznę” jest mniejsza, zasługuje jednak na uwagę językoznawców i socjologów zajmujących się powszechną migracją ludności. W artykule analizowane są nazwy „drugiej ojczyzny” w językach serbskim i chorwackim, a przykłady użycia tych nazw są poddawane profilowaniu etnolingwistycznemu zgodnie z metodą etnolingwistyczną rozwiniętą w lubelskiej szkole Jerzego Bartmińskiego. Ważną rolę w profilowaniu analizowanych nazw odgrywiają aspekty ewaluacyjne.

Słowa kluczowe: etnolingwistyka; profil; ojczyzna; druga ojczyzna; język serbski; język chorwacki